

SOBRE EL DRET MUNICIPAL A LA RIBERA D'EBRE, EN OCASIÓ DELS 500 ANYS DELS COSTUMS DE LA TORRE DE L'ESPANYOL

JOSEP SERRANO DAURA
Universitat Internacional de Catalunya

[Data de lliurament i acceptació: juny de 2016]

Montserrat Veà, Josep M. Domènech,
Josep A. Fortuny i Pura Sentís
In memoriam

PARAULES CLAU

Senyoria, Municipi, dret,
codi, costums.

PALABRAS CLAVE

Señoría, Municipio,
derecho, código,
costumbres.

KEYWORDS

Lordship, municipality,
law, code, customs.

RESUM

El dret municipal a Catalunya és un dels elements fonamentals del seu règim jurídic històric; de base consuetudinària, la seva aparició i desenvolupament són paral·lels al procés de configuració i consolidació de les institucions municipals que sorgeixen el segle XIII. Sorgit inicialment en els principals centres urbans, es manifesta diferenciadament en cada lloc formant sistemes o ordenaments diversos, que a la seva vegada s'estenen pel país, tot creant veritables zones d'influència. Ja la necessitat d'assegurar la seva pervivència, com expressió d'un conjunt de privilegis i beneficis que caracteritzen el Municipi català, obliga les comunitats veïnals a fixar per escrit aquest dret; un fenomen que s'inicia a Lleida el 1228. El dret ilerdenc precisament, amb el de Tortosa i el de Barcelona conviuen a les comarques riberenques de l'Ebre durant segles, tot formant un ric mosaic de Costums locals al qual s'afegeixen altres codis nous que s'aproven (Orta, Flix, Miravet); d'entre els quals destaca el de la Torre de l'Espanyol, en aquest seu cinquè centenari.¹

RESUMEN

El derecho municipal en Cataluña es uno de los elementos fundamentales de su régimen jurídico histórico; de base consuetudinaria, su aparición y desarrollo son paralelos al proceso de configuración y consolidación de las instituciones municipales que emergieron en el siglo XIII. Surgido inicialmente en los principales centros urbanos, se manifiesta de diferente manera en cada lugar, formando sistemas u ordenamientos diversos, que a su vez se extienden por el país, creando verdaderas zonas de influencia. La necesidad de asegurar su pervivencia, como expresión de un conjunto de privilegios y beneficios que caracterizan al Municipio catalán, obliga a las comunidades vecinales a fijar por escrito dicho derecho; un fenómeno que se inicia en Lleida en 1228. El derecho ilerdense precisamente, junto con el de Tortosa y el de Barcelona conviven en las comarcas ribereñas del Ebro durante siglos, formando un rico mosaico de costumbres locales al que se añaden otros códigos nuevos aprobados (Orta, Flix, Miravet); entre los que destaca el de la Torre de l'Espanyol, que ahora cumple su quinto centenario.

ABSTRACT

Municipal law in Catalonia is one of the basic elements of its historic legal system; its basis in customs, its appearance and its development are parallel to the process of the configuration and establishment of the municipal institutions that emerged in the 13th century. Initially emerging in the main urban centres, it appears in different forms in different places, configuring diverse systems or structures which, in turn, spread throughout the country, creating real areas of influence. The need to ensure the survival of this law as a set of privileges and benefits characterising the Catalan municipalities obliged communities of residents to set it down in writing, a phenomenon that began in Lleida in 1228. Lleida law coexisted with that of Tortosa and that of Barcelona in the counties bordering the Ebro for centuries, forming a rich mosaic of local customs to which were added new codes approved (Orta, Flix, Miravet); including that of Torre de l'Espanyol, now exactly 500 years old.

INTRODUCCIÓ

El 2 de maig de 2017 es compliran 500 anys de la concessió pel comanador d'Ascó, fra Martí de la Nuça, del codi de Costums de la Torre de l'Espanyol. Aquest no és l'únic centenari d'aquestes característiques que se celebra aquestes

“PODEM DIR SENSE CAP MENA DE DUBTE QUE ÉS LA ZONA DE CATALUNYA ON MÉS ES DESENVOLUPA EL RÈGIM JURÍDIC MUNICIPAL. NO HI HA CAP ALTRE TERRITORI CATALÀ ON PROLIFERIN TANTS TEXTOS D'AQUESTA NATURALESÀ.”

primeres dècades del segle XXI: el 2008 fou el setè des de l'atorgament dels coneguts com a Costums de Flix; el 2011 fou el quart del de la Carta de població de Benissanet (1611), i el 2015 també el quart del de la d'Ascó (1615); el 2019 serà el setè centenari del codi de Costums de la batllia de Miravet; i encara el 2023 farà 400 anys que es va aprovar la Carta de població de la vila de Miravet.

I tenim altres manifestacions similars de dret municipal al nostre entorn immediat: aquest any 2016 en fa 720 que es concedí el codi de Costums d'Orta; i el proper 2023 farà també 700 anys que l'orde de l'Hospital confirmà la vigència dels Costums de Lleida a Vilalba i la Fatarella.

Tot aprofitant l'efemèride de la Torre de l'Espanyol i el fet que aquest volum de la *Miscel·lània del CERE* es dediqui a la mateixa vila, fem aquesta síntesi dedicada al dret municipal a les nostres terres. Aquí es produeixen, com es pot veure, moltes manifestacions d'aquest peculiar règim jurídic, i si hi afegim els textos dels Costums de Lleida (1228) i de Tortosa (1277-1279), que també s'hi introdueixen, podem dir sense cap mena de dubte que és la zona de Catalunya on més es desenvolupa el règim jurídic municipal. No hi ha cap altre territori català on proliferin tants textos d'aquesta naturalesa.

CATALUNYA

Convertit el comte de Barcelona en el *primus inter pares* dels comtes catalans, esdevé a tots els efectes príncep sobirà del territori que amb el temps rebrà la denominació de Catalunya. Formalment no pren mai el títol de rei, sempre és comte, el primer entre tots els iguals, el príncep com dirien els romans. Això no obstant als efectes polítics i jurídics és un monarca igual que els reis de Castella, de Lleó, de Navarra, d'Aragó, etc.

Tenim una monarquia que s'organitza i s'estructura entorn de la casa comtal barcelonina, que acaba dominant tot el territori de l'actual Catalunya.

I com a tal dirigeix i assumeix la conquesta del territori més enllà del Llobregat, fins als rius Segre (Lleida) i Ebre (Tortosa amb el conjunt de les terres immediates), a mitjans del segle XII. És el regnat de Ramon Berenguer IV; i en aquell moment, sent també príncep d'Aragó, atribueix aquesta zona a la Casa de Barcelona, i la defineix com a nova marca respecte a l'al-Andalus. Ell mateix s'autotitula marquès de Lleida i de Tortosa.

Cal destacar també que en paral·lel a tot el procés de consolidació de Barcelona des del segle X, s'introdueix per notable influència franca (no oblidem la dependència fins aleshores de la monarquia carolíngia), del nou règim feudal i del dret senyorial.

El règim feudal consisteix en el repartiment del territori conquerit entre diversos dignataris i institucions, membres de l'aristocràcia laica i de l'eclesiàstica. Així, es fa poc temps després de la seva conquesta amb els districtes dels castells de les actuals Ribera d'Ebre i Terra Alta: Miravet (1153), Flix (1154), Móra (1174), Garcia (1174), Tivissa (1174), Orta (1177) i Ascó (1182).

Estem a la segona meitat del segle XII. Ara bé: si el beneficiari és una persona laica, a canvi de la donació que rep, està obligat a prestar determinats serveis al monarca, o una prestació econòmica, o ambdues a la vegada (les baronies de Flix, i de Móra, Garcia i Tivissa); en canvi, si el senyor és eclesiàstic, individu o institució, la donació es fa en nom de Déu i en remissió dels pecats del donant, per la qual cosa és gratuïta i no està

subjecta a la jurisdicció del rei, sinó que depèn del mateix Déu i del seu vicari a la Terra que és el papa (cas de les comandes templeres de Miravet, Ascó i Orta).

Però en una o altra forma, la donació del territori implica també la dels seus habitants, ja que comporta la cessió de la jurisdicció, de manera que aquells dignataris es converteixen en senyors quasi absoluts d'un territori i dels seus pobladors. Així, els *senyors* o *barons*, com també se'n diu, administren justícia, fixen el dret dels seus vassalls, tenen el monopoli dels serveis comunitaris (els forns, les ferreries, els molins, etc.), i cedeixen peces de terra als pobladors del seu domini que a canvi s'hi sotmeten en vassallatge.

A la Catalunya Vella, entre els Pirineus i el riu Llobregat, els vassalls de senyor no poden deixar la peça de terra que se'ls ha cedit per treballar i viure, i estan subjectes a una sèrie de prestacions personals i econòmiques molt gravoses. Així, segueix sent fins 1486 quan Ferran II el Catòlic els allibera, almenys, de les càrregues més abusives, els anomenats *mals usos*.

A la Catalunya Nova, entre el Llobregat i l'Ebre, la situació no és pròpiament la mateixa; aquest territori s'ha conquerit entre els segles X i XII, i se'l qualifica com de llibertat. El cert és que els senyors de la nostra zona necessiten atreure nous pobladors que substituïssin els antics sarraïns, i que explotin les terres assegurant-los les seves rendes econòmiques. Ja per aconseguir-ho se'ls atorga un nou estatus amb un principi bàsic: se'ls declara homes lliures a diferència dels servents o pagesos de remença de la Catalunya Vella. No cal dir que aquesta declaració és molt formal, ja que en la pràctica es fixen altres càrregues que, de fet, no impossibiliten però sí limiten el vassall a l'hora d'abandonar la terra del senyor sense conseqüències greus.

El cas és que a mitjans del segle XII, a més de la conquesta del territori que avui diem català, es produeix un altre fet molt significatiu: el rei Ramir II d'Aragó dona el seu regne i la seva filla Peronella en matrimoni al comte de Barcelona, Ramon Berenguer IV. Aquest és el primer titular de la unió dinàstica catalanoaragonesa, si bé cada regne es manté separat i independent; en comú tenen una mateixa dinastia regnant i els interessos propis de la conquesta territorial als sarraïns, que s'estén al segle XIII amb la dominació dels regnes de Mallorca i de València.

Ja amb el fill d'aquell comte, Alfons I de Barcelona i II d'Aragó, es defineixen els dominis del seu comtat i el nostre país passa a denominar-se Catalunya d'una manera podríem dir oficial.

EL DRET

Pel que fa al dret català, sense oblidar la seva vinculació històrica al dret visigot (d'abans de l'ocupació musulmana i que deixa la seva petjada, per exemple, en la Carta de població de Tortosa amb algunes de les seves institucions, 1149), en el moment històric en el qual ens trobem ha donat pas a un nou dret de base eminentment consuetudinària i oral, que integra el sistema jurídic històric propi de Catalunya, sense perjudici d'un nou dret reial que sorgeix i que encara és molt incipient a la darreria del segle XII.

Un exponent principal, però, d'aquest dret del rei és la compilació dels Usatges de Barcelona, que apareix en data imprecisa però la primera meitat del segle XII; un recull d'usos i costums que regeixen al Comtat de Barcelona i que es posen per escrit amb l'objectiu de regir a tot el territori de la seva jurisdicció. Això no obstant, aquest mateix ordenament, tot reconeixent-se insuficient com a sistema jurídic, admet l'efectivitat del dret consuetudinari ja consolidat arreu del país, i en tot cas se'n declara supletori per tal de cobrir les seves llacunes.

Superada l'alta edat mitjana, a les acaballes del segle XII a Europa ressorgeix la idea de formar un Imperi cristià únic sota la doble autoritat d'un emperador comú a tots els reis cristians com a senyor temporal, i d'un papa com a màxim senyor espiritual. Aquella idea amb el suport de certs sectors de la societat europea intenta fer-se realitat; fins i tot es planteja l'assoliment d'un sistema jurídic únic i universal per a tots els regnes cristians europeus, un dret comú per a tots integrat per un dret romà recuperat molt elaborat que aleshores regeix a l'Imperi romà d'Orient (obra bàsicament de l'emperador Justinià, del segle VI), i un nou dret de l'Església (canònic), creat per regir els súbdits del papa en els seus estats (segle XIII).

Aquest fenomen es produeix a tot Europa, i especialment a Catalunya; es coneix com la *recepció del dret comú*. Un dret comú per universal, conjunt d'aquells dos sistemes jurídics, que foren promulgats per una autoritat temporal suprema, és a dir l'emperador en el cas del dret romà, i el papa en el canònic però com a senyor també temporal. Drets de procedència sobirana que, per la seva disposició, permetrien als monarques europeus consolidar la seva potestat enfront dels grups socials dominants i acabar amb els seus privilegis.

A tot això hi ajuden diversos factors:

- El primer, i més important, és la decadència del règim feudal com a sistema polític i jurídic.
- El segon és la necessitat de reforçar l'autoritat dels monarques enfront de senyors feudals que, si no s'ocupen de la conquesta o de la guerra a Terra Santa, es dediquen a guerrear entre ells i fins i tot contra el seu monarca.
- I el tercer, l'aparició d'un nou grup social i econòmic que és la burgesia, la que ajuda al rei enfront dels senyors feudals, la que vol comerciar per la Mediterrània, que no vol estar subjecta a l'aristocràcia i a la qual no serveixen les velles estructures feudals; es recuperen les ciutats, la moneda, la banca...

Però la vella aristocràcia que posseeix la terra com a principal font de riquesa del país i que té un gran poder militar no cedeix als nous corrents. De fet, particularment a casa nostra es mantenen les estructures feudals durant segles; la burgesia queda sota la tutela i la dependència directa del monarca, i es fa amb el control de les grans ciutats, mentre els senyors mantenen el seu estatus i els seus privilegis, i encara els incrementen.

Per això es manté al llarg de segles el sistema jurídic típicament senyorial basat, com veurem, en una multiplicitat de sistemes jurídics locals i personals: cada comunitat té el seu dret i cada grup social també.

I un altre element a destacar és la consolidació de les conegudes Corts Catalanes a la darrerïa del segle XIII. Els comtes de Barcelona, com abans els reis visigots i els emperadors romans, compten amb una cúria o consell assessor amb els alts dignataris del país i en el qual es prenen les grans decisions del regne; però existeix un òrgan assembleari en què la noblesa laica i l'eclesiàstica participa d'alguna manera en el govern del regne quan el rei la convoca. És l'antiga assemblea de Pau i Treva, a la qual el segle XIII s'hi acaben incorporant les ciutats reials (representades de fet per la burgesia), i passa a denominar-se Cúria General.

Ja el 1283 quan Pere II es veu obligat a demanar ajut econòmic als estaments del país (per a la conquesta de Sicília), aquests li ho concedeixen a condició que, a més de nombrosos privilegis, el monarca accepti (com ho fa) la seva intervenció i aprovació de qualsevol iniciativa legal de caràcter general que vulgui promulgar. Ara les Corts es consoliden com a cambra legislativa, i les seves disposicions legals són acordades conjuntament pel rei i els estaments del país (noblesa militar, la noblesa eclesiàstica i el braç reial o popular —els Municipis reials, no els senyorials—). D'aquest acord de rerefons polític i econòmic, en sorgeix l'anomenat *pactisme català*, base del nostre sistema constitucional històric (es parla de constitucions, capítols i actes de Corts, disposicions pactades entre el rei i els estaments).

Bé, en aquesta situació, en el segle XIII, tot coincidint amb els grans canvis socials i econòmics que es produeixen i l'expansió territorial catalanoaragonesa amb Jaume I cap als regnes de València i Mallorca, el vell dret consuetudinari acaba reduint la seva influència a l'àmbit local.

En aquell moment en què s'intensifiquen les relacions comercials i polítiques internes i externes, el dret nacional és insuficient per regir la nova situació política i econòmica general. Cal un nou ordenament i per fixar-lo no es promulga un codi general per a tot el país, sinó que s'acut al rei i a les Corts, i enmig d'altres fonts que es van configurant s'imposa el que es coneix com el *dret comú*.

Els juristes, els notaris, els Estudis Generals, la mateixa Cúria Règia utilitzen el nou dret romanocanònic. Però els grups privilegiats, la noblesa laica i l'eclesiàstica, com els mateixos Municipis, no accepten la seva assumpció directa i exclusiva. Saben perfectament que el dret comú acabaria amb els seus privilegis en favor de la monarquia, i pressionen fins a aconseguir que es mantingui l'antic sistema jurídic del país

“ES MANTÉ AL LLARG DE SEGLES EL SISTEMA JURÍDIC TÍPICAMENT SENYORIAL BASAT [...] EN UNA MULTIPLICITAT DE SISTEMES JURÍDICS LOCALS I PERSONALS: CADA COMUNITAT TÉ EL SEU DRET I CADA GRUP SOCIAL TAMBÉ.”

amb les fonts que ja són tradicionals, com el costum i en tot cas els Usatges de Barcelona com a text supletori del dret consuetudinari. Se susciten una sèrie de conflictes, però el cas és que s'assoleix una solució de manera que el dret comú s'introdueix definitivament en el sistema jurídic català com una font supletòria del règim general, sense perjudici dels drets particulars vigents.

En resum, podem dir que, arribats a la darrerria del segle XIII, el dret català té aquestes fonts bàsiques i fonamentals: la primera l'antic dret consuetudinari, i després el dret general propi del Principat amb els Usatges de Barcelona i el dret de les Corts (en general, Constitucions de Catalunya), i per últim el dret comú romanocandònic.

ELS DRETS PROPIS DELS DIVERSOS DOMINIS JURISDICCIONALS

Ja concretament pel que fa al dret consuetudinari, com dèiem, redueix de fet la seva influència als àmbits personal i municipal: el primer es refereix al règim jurídic particular pel que es regeixen els grups privilegiats de la societat (de la noblesa i l'Església) i els grups d'ètnies diferents a la cristiana (jueus i sarraïns), i el segon a les comunitats veïnals reials i senyoriales.

Aquest és el que aquí ens interessa, i així efectivament cada comunitat posseeix un dret propi i, sols amb caràcter supletori, admet la vigència del dret general del país que formen aquells altres ordenaments que abans citats.

Com sigui que el nou dret general del país és un dret escrit, del qual hi ha constància i és sancionat, a diferència del dret municipal tradicionalment oral, per tal d'assegurar la seva vigència, els municipis comencen ben aviat a posar-lo i fixar-lo per escrit. I el primer cas és el de Lleida el 1228, i en el nostre territori també es dona el cas a Tortosa (1277-1279); altres ciutats i territoris catalans en els quals també ocorre són principalment: Barcelona, la diòcesi de Girona i Perpinyà. Les edicions escrites del dret municipal es coneixen com llibres o codis de Costums, i recullen allò del dret propi que en cada cas la comunitat municipal vol fixar per escrit per evitar la seva possible modificació o vulneració.

Aquells són en tot cas els grans focus jurídics municipals catalans; i els seus drets s'acaben estenent i incorporant en altres municipis i comarques del país, en un procés que també implica la seva adaptació a la realitat i a les necessitats del nou col·lectiu que passa a regir.

De fet, podem parlar de famílies jurídiques en l'àmbit local municipal o comarcal segons l'origen del nucli essencial de cada ordenament local. I la més important és la de Lleida amb manifestacions que suposen una segona generació amb els nous codis de Tàrraga (1242) i Balaguer (segle XIV), i de les Terres de l'Ebre amb Orta (1296) i Miravet (1319); i encara una tercera generació, com és el cas de la Torre de l'Espanyol (1517), on es concedeix directament el text de Miravet.

En resum, veiem que aquells drets de ciutat, d'un entorn urbà, s'imposen a la nostra zona: el de Lleida s'importa als dominis templers de Miravet, Orta i Ascó; el de Tortosa a la baronia de Flix (amb la Palma); i el de Barcelona als dominis de Guillem de Castellvell dels castells de Móra, Garcia i Tivissa (en conjunt des del segle XIV es coneix com a baronia d'Entença).

I, com que en tots els casos els ordenaments són insuficients, es reconeix un dret supletori que no és cap altre que el format per aquells ordenaments generals esmentats: els Usatges de Barcelona, el dret de les Corts i el dret comú.

Com s'introdueixen els drets d'aquelles ciutats? Bàsicament el fixa el nou senyor del lloc, però acostuma a arribar de la mà de la nova població que s'instal·la a cada territori (normalment cada grup humà s'estableix al seu destí amb el dret del seu lloc de procedència). En un primer moment acostumen a ser les persones integrants dels exèrcits conqueridors, després és població que prové d'altres dominis dels mateixos senyors.

- Els nous pobladors dels dominis templers de Miravet, Orta i Ascó provenen en bona part dels seus dominis lleidatans de Gardenys i Corbins.
- En el cas de Flix i la Palma els primers pobladors cristians arriben amb el seu primer senyor, el genovès Bonifaci de Volta, provinent en aquell moment ell mateix de Tortosa, on ha ajudat en la conquesta de Ramon Berenguer IV i on posseeix diversos béns.
- I pel que fa a Móra, Tivissa i Garcia el comte de Barcelona els cedeix a la noble família dels Castellvell, provinents d'aquell comtat. Els primers pobladors d'aquests territoris eren persones vingudes amb els seus senyors, membres del seu exèrcit, etc.

Aquell dret, evidentment i en tot cas, es modifica i adapta a la nova situació, a partir de nous usos i costums que van sorgint, per privilegis senyorials i reials que es concedeixen, etc. I de vegades són tan importants les modificacions que es produeixen que finalment s'acaba elaborant un nou codi de Costums. Però l'arrel última del sistema jurídic de cada una d'aquelles comunitats està en el seu dret originari.

Cal veure, doncs, què ocorre en cada territori, i com s'hi manifesta el seu dret municipal.

A) Consideracions generals

La diversitat és la característica principal del sistema jurídic medieval català, com diem, en tant que el costum és la seva font més important. Costum, doncs, com a primera font del dret, amb preeminència respecte a altres.

Una altra font, ara escrita de procedència reial o senyorial i presumiblement pactada, és la Carta de població del lloc

"I, COM QUE EN
TOTS ELS CASOS ELS
ORDENAMENTS SÓN
INSUFICIENTS, ES
RECONeix UN DRET
SUPLETORI QUE NO
ÉS CAP ALTRE QUE EL
FORMAT PER AQUELLS
ORDENAMENTS
GENERALS
ESMENTATS:
ELS USATGES DE
BARCELONA, EL DRET
DE LES CORTS I EL
DRET COMÚ."

que en té, com altres concessions reials i senyorials. Fins i tot, les resolucions judicials poden crear i fixar normes com a precedents jurídics aplicables.

I en el conjunt d'aquestes fonts escrites hem d'incloure també, allí on regeixen, els codis de Costums que s'hi observen. En el nostre cas tenim un conjunt heterogeni de drets propis comunitaris d'influència lleidatana, tortosina i barcelonesa; i en alguns casos s'acaben modificant fins al punt que apareixen nous codis de Costums locals: tenim els de la comanda d'Orta de 1296, relativament de la baronia de Flix de 1308, de la batllia de Miravet de 1319, del lloc de la Torre de l'Espanyol de 1517 i la Carta de Benissanet de 1611, la d'Ascó de 1615 i la de Miravet de 1623.

Són textos senzills d'extensió variable, adreçats a comunitats rurals, que en tot cas no exclouen altres fonts del dret pròpies (inclosos Costums que no s'han compilat), perquè en definitiva ells mateixos en reconeixen la insuficiència. De manera semblant, també disposen unes fonts supletòries:

- Comanda d'Orta: els Usatges de Barcelona i el dret comú.
- Baronia de Flix: els Costums de Tortosa, i les seves fonts supletòries (Usatges i dret comú).
- Batllia de Miravet i Torre de l'Espanyol: les Constitucions de Catalunya, els Usatges de Barcelona i el dret comú.
- Benissanet i Miravet: les Constitucions de Catalunya i el dret comú.

Solament la Carta d'Ascó omet tota referència a les fonts del sistema jurídic que regeix la comunitat.

Però a la comanda d'Ascó i a la baronia d'Entença, justament en un procés que se segueix davant la Cúria comtal entre l'orde del Temple i els senyors d'Entença vers l'any 1300, es declara que en aquells dominis regeixen:

- Comanda d'Ascó: els Costums de Lleida i els Usatges de Barcelona.
- Baronia d'Entença: els Usatges i els Costums de Barcelona com a dret propi, i en cas de mancances en aquelles fonts s'acut al criteri de savis en dret de Tortosa, Tarragona o Barcelona.

Els Usatges de Barcelona tenen, com veiem, una eficàcia general a tota la zona, on adquireix una certa preeminència junt amb altres usos i costums propis, fins que són formalment desplaçats a un lloc de supletorietat allí on es promulguen ordenaments escrits particulars. Però al marge d'altres consideracions, els Usatges esdevenen l'ordenament general comú a tot el territori en contraposició a la influència per sectors dels drets de Lleida, de Tortosa o de Barcelona.

Cas a part és la baronia d'Entença, en què els Usatges segueixen sent l'ordenament jurídic propi d'aquell domini amb els Costums de Barcelona, sense perjudici de l'aparició d'usos i costums propis i, en últim terme, d'aquella nova font del dret que es declara del recurs al criteri (a l'opinió) de savis en dret.

Per últim, hem de dir que aquests ordenaments municipals segueixen vigents íntegres fins a la promulgació del decret de Nova Planta de la Reial Audiència de Barcelona, per Felip V, el gener de 1716. Amb el nou règim politicojurídic que s'imposa sols se

subsisteixen en els seus àmbits civil, penal, mercantil i processal, els únics que aquell decret autoritza i confirma. En canvi, queden abolides totes les institucions municipals de caràcter públic, substituïdes per altres noves castellaness.

B) En cada districte dominical

Breument resumim la història juridicolocal de cada districte senyorial, amb referències més concretes de cada cas.

1. ELS DOMINIS DE L'ORDE DEL TEMPLE I DE L'HOSPITAL

No hi ha dubte de quin és el dret propi dels dominis templers i hospitalers, com tampoc sobre les seves fonts supletòries que no són altres que les que integren el dret general del Principat. Els dominis templers de Miravet, Orta i Ascó, com sovint hem exposat, van ser poblats amb individus arribats en la seva major part i inicialment de la zona de Lleida: es tracta de població nova cristiana que substitueix l'anterior sarraïna de manera completa a la Terra Alta, i, parcialment, a la Ribera, on romanen nuclis importants de fe musulmana i els seus descendents conversos fins el segle XVII.

Com hem dit més amunt, la causa de la vinguda de pobladors de Lleida es troba en el fet que són els cavallers templers de les comandes de Gardeny i Corbins els encarregats d'organitzar en un primer moment la implantació de l'orde a la zona i de dur a terme el seu repoblament. Aquesta circumstància explica que les cartes de població que el Temple atorga des de la darrerria del segle XII i al llarg del segle XIII, recullin o facin referència explícita a diversos costums de Lleida.

Ja coincidint amb les reclamacions de l'Aragó sobre el territori d'aquelles comandes, fan que es reivindicui la seva catalanitat i es confirmi que es regeixen pels Costums de Lleida. Així ocorre la darrerria del segle XIII i la primeria del XIV.

Tot i així, la vinculació amb Tortosa per raons històriques, econòmiques i eclesiàstiques deixa també les seves empremtes en l'ordre jurídic. Ho comprovem al llarg dels segles, encara que sigui una influència molt parcial.

En tot cas apareixen diversos capitulats o ordenaments propis nous en els tres territoris que almenys a Orta i Miravet desplacen el dret de Lleida.

1.1 *La comanda d'Orta*

A la darrerria del segle XIII se susciten dos conflictes entre els vassalls i la senyoria d'Orta: un es refereix a l'exercici de la jurisdicció senyorial, i l'altre a quin és el dret propi dels llocs que integren la comanda. Els dos conflictes es resolen mitjançant dues concòrdies complementàries entre els pobladors d'Orta i els seus termes i l'orde del Temple; ambdues es daten el mateix dia 16 d'abril de 1296.

Amb la segona en tot cas es fixa quin és el dret que regeix la comanda integrada per la vila d'Orta (avui "Horta de Sant Joan"), i els llocs de Bot, Arnes, Prat de Comte, Caseres, Montsagre i Arbellars. En el preàmbul del document els vassalls sostenen efectivament que els "usos" pels quals es regeixen són els Costums ilerdens; tanmateix, l'orde entén

que no és així i que aquells costums no s'observen excepte en qüestions d'ordenació judicial i de pesos i mesures.

Finalment, amb la deliberació prèvia del Consell de la Universitat municipal i la intervenció de savis en dret i d'altres membres de l'orde, el mestre provincial del Temple fra Berenguer de Cardona concedeix a tots els homes d'Orta i els seus termes els costums que es recullen en el document. Al final el text estableix com a dret supletori primer els Usatges de Barcelona, i en segon terme justament aquells drets comuns romà i canònic.

Quant al seu contingut normatiu, el text s'inspira en gran part en els Costums de Lleida i en menor grau en els Usatges de Barcelona. Conté 81 capítols referents a qüestions que avui qualificariem com a civils, mercantils, penals, processals i d'ordre públic; i en l'últim capítol (el 81) és on es fixa l'ordre de prelació de fonts a què ja ens hem referit pel cas d'insuficiència o mancança de costums propis.

Aquests Costums són confirmats successivament al llarg dels segles, i la seva vigència i aplicació són objecte de diversos plets que la Reial Audiència de Barcelona resol positivament.

1.2 *La batllia de Miravet*

A la batllia de Miravet ens hem de referir primer a l'atorgament dels Costums de 1319, i després a la concessió de la Carta de població de Benissanet i la de Miravet els anys 1611 i 1623 respectivament (noves cartes que deroguen expressament a cada lloc el codi de 1319).

a) Els Costums de la batllia

El mes de juny del 1319, traspasat el domini templer sobre la batllia de Miravet a l'orde de l'Hospital, el seu titular, el castellà d'Amposta fra Martí Pérez de Orós, amb el consentiment d'altres cavallers de l'orde acorda concedir un codi de costums propi als llocs i les viles de la batllia.

D'acord amb el preàmbul del text, els jurats i prohoms de les universitats de la batllia havien demanat a l'orde del Temple que determinés quin era el seu dret, tot adduint que en part es venien regint en judicis i extrajudicialment pels Costums escrits de Lleida i per altres usances pròpies no escrites. Segueix el document indicant que els vassalls pretenien que es confirmessin formalment els Costums de Lleida i les usances pròpies per les quals realment es regien, de manera que no existís cap dubte sobre el sistema jurídic que havien d'observar.

Això no obstant, el Temple no resol la petició dels seus vassalls, com tampoc ho fa Jaume II els anys que administra els dominis de l'orde fins al seu traspàs a l'Hospital. I poc temps després que els cavallers hospitalers prenguessin possessió de la batllia de Miravet (el 1317), el castellà d'Amposta després de rebutjar la sol·licitud dels vassalls de reconèixer els Costums de Lleida (afirma que seria perjudicial per a l'orde), els encomana que ells mateixos ordenin i posin per escrit els usos i costums que realment practiquen (també ho encarreguen a uns jurisperits).

El document preparat és confirmat pel Capítol General de l'orde el mes de novembre de 1320 en la sessió que va tenir a la vila d'Arles (França).

En tot cas els nous Costums passen a regir als habitants cristians de Miravet, Benissanet, Ginestar, Rasquera, el Pinell, Salvaterra, Corbera, Gandesa, Almudéfar, Batea, Vilabona (després Pobla de Massaluca), Algars i Pinyeres. Resta tàcitament exclòs Nonasp, perquè és de l'Aragó, encara que sota la jurisdicció de Miravet; i tampoc s'apliquen als que poblen quasi íntegrament Miravet i Benissanet.

En ordre al contingut normatiu, el text s'inspira bàsicament en els costums ilderencs, i segueix un ordre similar al d'aquell codi pel que fa a les matèries que tracta i la seva distribució en llibres. També s'inspiren, encara que en menor grau, en els Usatges de Barcelona.

Finalment, disposa quines són les seves fonts supletòries com ja hem exposat; i cal dir que és la primera vegada que es fa una remissió en un text d'aquesta naturalesa al dret de les Corts.

El capítol comptat en total amb 134 capítols que es reparteixen en cinc llibres; són de contingut divers, i regulen qüestions de caràcter civil, penal, mercantil, processal i d'ordre públic com avui les qualificaríem. I coneixem la seva confirmació fins el segle XVIII.

Això no obsta que el 1347, en Corts Generals el rei Pere III, després d'afirmar que pertanyen a Catalunya, declari que els dominis hospitalers de Miravet i Ascó es regeixen per uns costums molt simples i insuficients, per la qual cosa ordena que observin les Constitucions i Usances de Catalunya i els Usatges de Barcelona.

Encara el 8 de juliol de 1598 la Reial Audiència de Barcelona, a instància de les universitats de Miravet i de Benissanet, resol que els Costums de la batllia regeixen també els seus pobladors moriscos o cristians nous conversos.

b) La Carta de població de Benissanet (1611) i de Miravet (1623)

A la primeria del segle XVII Benissanet i Miravet estan poblades quasi íntegrament per moriscos o cristians nous, descendents dels sarraïns que van romandre a la zona després de la seva conquesta a mitjans segle XII. Però ambdues viles es veuen afectades per l'ordre reial d'expulsió dels moriscos catalans de 1610, i queden pràcticament despoblades.

D'aquesta manera s'inicia un nou procés poblacional que du a la concessió de cartes de població a Benissanet el 1611 i a Miravet el 1623, sembla que acordades de manera consensuada entre la senyoria i els pobladors dels llocs, els antics i els nous arribats d'altres indrets de Catalunya i de l'Aragó. I, després d'acordar allò relatiu als drets i deures dels vassalls i de la batllia, se'ls fa renunciar a l'antic codi de Costums de 1319 i se n'atorga un de nou a cada lloc (amb una estructura similar entre si, i inspirat en bona part en el text de 1319).

La Carta de Benissanet conté 123 capítols, i la de Miravet 149. La diferència existent en el número de capítols es deu bàsicament al fet que la de Miravet inclou una relació més extensa de béns que es cedeixen a la Universitat i dels quals el senyor es reserva en mensa. I també disposen quin és el seu dret supletori: primer les Constitucions de Catalunya, i en segon i últim terme el dret comú (els Usatges de Barcelona fa segles que han caigut en desús).

Finalment, el Capítol Provincial de la Castellania d'Amposta confirma la Carta de Benissanet el 16 de setembre de 1615; i pel que fa a la de Miravet sols podem dir que el text fou sotmès a l'Assemblea en la seva sessió de 13 de juny de 1623, tot restant pendent la seva aprovació perquè mancava en aquell moment l'acceptació formal del document per part dels representants municipals i senyorials de la vila.

Els dos documents en tot cas són confirmats pels successius castellans d'Amposta fins ben entrat el segle XVIII.

1.3 *La comanda d'Ascó*

Pel que fa a la Comanda d'Ascó solament es concedeix un ordenament local particular a la Torre de l'Espanyol l'any 1517. Fins aleshores, a tot el domini, d'acord amb els diversos testimonis que posseïm dels segle XIII i XIV, regeixen els Costums de Lleida i els Usatges de Barcelona:

- Al mateix d'Ascó, Vinebre, Riba-roja i Berrús tenim constància de la vigència dels Costums de Lleida en raó de diversos testimonis documentals de 1290 i de 1300.
- I a Vilalba i la Fatarella, que aleshores formen part de la comanda d'Ascó (fins el segle XV quan s'erigeix la nova comanda de Vilalba), es reclama el reconeixement dels Costums de Lleida de manera semblant a com abans s'havia fet a Orta i a Miravet, i en aquesta ocasió el 1323 el castellà d'Amposta hi accedeix.

En tot cas, com ja hem dit, el 1347 quan el rei en Corts declara que els dominis d'Ascó (amb Miravet) pertanyen a Catalunya, també assenyalava que els seus habitants s'han de regir per les Constitucions i Usances de Catalunya i els Usatges de Barcelona, és a dir, pel dret general del Principat.

Sense perjudici de tot això, en el cas concret d'Ascó hem de fer esment a la Carta de població que s'atorga el 1615, després del seu despoblament arran l'expulsió decretada dels moriscos que quasi majoritàriament poblaven la vila.

a) Els Costums de la Torre de l'Espanyol (1517)

El 2 de maig de 1517 el comanador d'Ascó, fra Martí de la Nuça, concedeix als seus vassalls de la Torre de l'Espanyol com a propi el mateix codi de Miravet, tot exclouent-n'hi sis capítols que declara no voler atorgar. El text conté 128 capítols ordenats en cinc llibres, a la manera i seguint el criteri de Miravet.

La concessió té especial significació en tant que es concedeix a un lloc un codi atorgat dos segles abans (1319) a tota la batllia de Miravet. Fet, però, que, d'altra banda, es contradiu amb aquella Constitució de Corts de 1347 que disposava que als dominis de Miravet i d'Ascó regissin les Constitucions i Usances de Catalunya i els Usatges de Barcelona davant la simplicitat dels seus costums.

En tot cas, l'atorgament es produeix, com en altres casos, per resoldre les controvèrsies suscitées entre els vassalls del lloc i el comanador sobre quin és el dret vigent al lloc; i es fixa i concreta així el dret pel qual aquells s'han de regir i governar.

Òbviament es regien per algun sistema jurídic; en principi cal suposar que pels Costums de Lleida com a la resta de la comanda; però també amb unes pràctiques i uns usos propis que desplaçaren aquells altres, tot creant una lògica confusió, i que acabaren primant sobre els de Lleida. I qui sap si aquests usos propis no eren els mateixos que a Miravet, a la fi costums d'una zona immediata i de característiques similars a les de la Torre de l'Espanyol, rural i senzilla, comparada amb la Lleida urbana i burgesa.

D'altra banda, el text disposa també que en cas de manca de norma o disposició pròpia, s'ha d'acudir a les Constitucions de Catalunya, després als Usatges de Barcelona i, en últim terme, al dret comú (igual que a Miravet).

Finalment l'Assemblea Provincial de l'orde aprova la concessió feta en la seva sessió de l'11 d'agost de 1517. I, amb posterioritat, el document és confirmat pels successors de fra Martí de la Nuça a la comanda d'Ascó, com ocorre l'any 1575 de manera expressa, o genèrica en ocasió de la presa de possessió del lloc per nous comanadors encara al llarg del segle XVIII.

b) La Carta de població d'Ascó (1615)

Després de la Carta de Benissanet el 1611, se'n concedeix una altra a Ascó el 1615; aquesta vila també havia quedat pràcticament despoblada arran l'expulsió dels moriscos el 1610. El document s'atorga el 8 de juny de 1615, i el 16 de setembre del mateix any és aprovat per l'Assemblea Provincial de l'orde de l'Hospital; encara el 3 de maig de 1616 es concerten nous capítols complementaris, que afecten tants altres de la Carta.

El document final, ja amb l'afegit de 1616, conté 129 capítols, però no assenyalava expressament quin és el sistema jurídic que regeix la comunitat. Però en la seva part final, quan els veïns accepten i juren el seu contingut, ho fan amb renúncia entre altres, als beneficis que poguessin gaudir en règim d'obligacions contractuals previstos pels Costums de Tortosa i pels de Barcelona. És probable que aquests ordenaments regissin amb els de Lleida; de fet, la declaració es refereix a l'àmbit contractual estrictament.

2. LA BARONIA D'ENTENÇA

Tenim unes quantes notícies sobre quin és el dret propi dels dominis de l'antiga baronia de Castellvell, després coneguda

"EL 2 DE MAIG DE
1517 EL COMANADOR
D'ASCÓ, FRA MARTÍ DE
LA NUÇA, CONCEDEIX
ALS SEUS VASSALLS
DE LA TORRE DE
L'ESPANYOL COM
A PROPI EL MATEIX
CODI DE MIRAVET,
TOT EXCLOENT-
N'HI SIS CAPÍTOLS
QUE DECLARA NO
VOLER ATORGAR.
[...] LA CONCESSIÓ
TÉ ESPECIAL
SIGNIFICACIÓ EN TANT
QUE ES CONCEDEIX
A UN LLOC UN CODI
ATORGAT DOS SEGLES
ABANS (1319) A
TOTA LA BATLLIA DE
MIRAVET."

com d'Entença en passar a la família d'aquest nom. Quan l'any 1300 es realitzen enquestes per determinar quin és l'ordenament vigent en aquells dominis (en relació amb el litigi que se segueix a la Cúria comtal de Barcelona entre els seus senyors i els cavallers templers d'Ascó), s'informa que la baronia es regeix pels Usatges i els Costums de Barcelona, i que en cas de dubte s'acudeix a savis en dret de Tortosa, Tarragona o Barcelona.

Ja al llarg dels segles trobem remissions als Usatges de Barcelona o als Costums i a les Constitucions de Catalunya, sempre però en l'àmbit de les relacions feudosenyorials. Així, per exemple, en els conflictes existents entre els anys 1320 i 1321 respecte del lloc de Banyoles, en terme de Tivissa, entre el rei titular aleshores de la baronia, i Berenguer Carbó, feudatari del lloc, aquest veu confirmada la donació feta per Guillem d'Entença a favor del seu pare ja difunt segons els Usatges de Barcelona i els Costums de Catalunya.

El mateix 1321 el castlà de Tivissa, Bernat de Fonollar, ret homenatge i jurament de fidelitat al rei, també segons els Usatges de Barcelona i els Costums de Catalunya.

El 25 de setembre de 1368, el comte Joan de Prades, nou titular de la baronia, atorga a les seves universitats l'anomenat privilegi *de residència* o *taula*, pel qual aquelles es podien querellar contra els oficials jurisdiccionals de la senyoria acabat el seu mandat (cada tres anys), i es remet al que disposin les Constitucions generals de Catalunya.

El cas és que en aquesta baronia no sorgeix la necessitat d'elaborar i establir un codi jurídic propi, com passa als restants territoris de la nostra zona; és obvi, al nostre entendre, que el dret barceloní i el dret general del país cobreixen suficientment les mancances i llacunes dels usos i costums propis.

3. LA BARONIA DE FLIX I LA PALMA

El 4 d'octubre de 1154, acabada de conquerir la zona, Ramon Berenguer IV fa donació del castell i terme de Flix al cavaller genovès Bonifaci de Volta (o de la Volta), en agraïment per la seva col·laboració en la conquesta de Tortosa.

La família Volta segueix íntimament vinculada a Tortosa, i no dubtem que en els seus inicis encomanà la repoblació cristiana de la seva baronia a individus i grups humans provinents d'aquella ciutat i del seu territori, i ho van fer segons els usos i costums tortosins.

Això explica el fet que l'agost de 1308 el senyor Pericó (Pere) del Bosch reconegui i confirmi als seus vassalls la vigència dels Costums de Tortosa per a tota causa i negoci; però en aquell acte també s'aproven altres 42 capítols específics essencialment de caràcter mercantil com avui els definiríem (sobre el dret de corredoria en la seva major part).

En conjunt, aquest document es coneix com dels "Costums de Flix", però amb diferències notables del que entenem pròpiament com un codi jurídic si el comparem amb els d'Orta o de Miravet, per exemple. El seu contingut regula fonamentalment drets econòmics de corredoria i inclou alguns privilegis senyorials; de fet, hem de parlar amb més exactitud d'uns usos (aprovat tal vegada per la Universitat a manera d'unes ordinacions municipals) que es presenten al senyor per a la seva sanció com un privilegi.

El text es refereix al lloc de Flix i als veïns de la seva Universitat. No se cita el Mas de Flix, que encara no ha estat poblat (fins el 1345); ni la Palma (avui d'Ebre), que ja existeix aleshores, però considerem que els seus veïns també són beneficiaris del privilegi que es concedeix, sens perjudici d'altres privilegis particulars que talment gaudeix cada comunitat.

No tenim dades sobre la confirmació expressa del privilegi de Flix de 1308; però ens consten almenys dos trasllats notariais del document de 1316 i 1382 i una còpia no autoritzada i sense data probablement de la darrereria del segle XIV, que és la que ha arribat fins a nosaltres. Cadascun d'aquests actes es realitza indubtablement per a la confirmació del privilegi; almenys el de 1382 es fa l'any en què la baronia s'aliena a favor de Francesc de Sant Climent, i el darrer de data imprecisa pot correspondre's en el temps amb el moment en què la ciutat de Barcelona adquireix la baronia.

BIBLIOGRAFIA

- BARRERO GARCIA, Ana M. (1974): "Las Costumbres de Lérida, Horta y Miravet". *Anuario de Historia del Derecho Español* [=AHDE], XLIV, Madrid, p. 485-536.
- (1997): "Las Costums de Horta: nuevas aportaciones sobre su proceso de formación y sus relaciones textuales", dins *Actes de les Jornades d'Estudi sobre els Costums d'Orta*, Horta de Sant Joan, p. 211-240.
- (2001): "La formación dels «Costums» de Miravet", dins *Actes de les Jornades d'Estudi sobre els Costums de la Batllia de Miravet*, Consell Comarcal de la Terra Alta, Gandesa, p. 57-83.
- BISSON, Thomas N. (1983): "L'època dels grans comtes-reis (1137-1276)", dins *Història de Catalunya* (dirigida per J. NADAL FARRERAS i Philippe WOLFF). Oikos-Tau, Barcelona, p. 279-320.
- BOADA CAMPS, Juan (1923): "El derecho canónico en Cataluña". *Revista Jurídica de Catalunya*, XXIX, Barcelona, p. 429-450 i 477-504.
- BONNASSIE, Pierre (1992): *Catalunya mil anys enrere: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Edicions 62, Barcelona, 2 vols.
- CARRANZA LARROSA, Josefina (1995): "Els Costums de Flix". *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, 10, Flix, p. 63-83.
- CARRERAS CANDI, Francesc (1903): "Entences i templers a les muntanyes de Prades (1279 a 1300)". *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres*, II, Barcelona, p. 217-257.
- Código de las costumbres escritas de Tortosa*, ed. de Ramon FOGUET, i José FOGUET MARSAL (1912): Impremta Querol, Tortosa, 1912.
- Constitucions y altres drets de Cathalunya. Compilats en virtut del capítol de corts LXXXII de les corts de Barcelona de 1702 (1704)*: ed. de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats de Barcelona, Barcelona.
- Costumbres de Lérida*, ed. de Pilar LOSCERTALES DE VALDEAVELLANO (1946): Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Els costums de Perpinyà*, ed. de Ferran VALLS-TABERNER (1992): Bibliotheca Iuridica de la Facultad de Derecho de la Universidad de Málaga, Barcelona, 2a ed.
- EGEA FERNÁNDEZ, Joan, i GAY ESCODA, Josep M. (1979): "Eficiència de les normes a la tradició jurídica catalana des de la Baixa Edat Mitjana fins al Decret de Nova Planta". *Revista Jurídica de Catalunya*, 2 (abril-juny) i 3 (juliol-setembre), Barcelona, 1979, p. 249-294 i 505-586.

- FERRO POMÀ, Víctor (2015): *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona.
- FONT RIUS, Josep M. (1968): "La recepción del derecho común en la Península Ibérica durante la Edad Media". *Recueils, Memoires et Travaux*, VI, Montpeller, 1968, p. 85-104.
- (1969/1983): *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid-Barcelona, 2 vols.
- (1982): "El antiguo derecho local de la ciudad de Balaguer". *AHDE*, LII, Madrid, p. 5-110.
- (1988): "Estudi introductori", a ed. facsímil de les *Constitucions de Catalunya (incunable de 1495)*, Col·lecció de Textos Jurídics, Generalitat de Catalunya, Barcelona, p. XI-CXXXVII.
- (1992): *Els Usos i Costums de Tàrraga*. Ajuntament de Tàrraga, Tàrraga.
- (1997): "La gènesi del dret municipal a la Catalunya Nova", dins *Actes de les Jornades d'Estudi sobre els Costums d'Orta*, Ajuntament d'Horta de Sant Joan, Ajuntament d'Horta de Sant Joan, p. 49-59.
- (2001): "El règim jurídic inicial de la Terra Alta", dins *Actes de les Jornades d'Estudi sobre els Costums de la Batllia de Miravet*, Gandesa, p. 39-53.
- FREEDMAN, Paul H. (1993): *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Estudis Universitaris de Vic, Barcelona.
- GAY ESCODA, Josep M. (1991): "La creació del dret a Corts i el control institucional de la seva observança", dins *Actes del Congrés d'Història Institucional "Les Corts a Catalunya"*, Barcelona, p. 86-96.
- MONTAGUT ESTRAGUÉS, Tomàs de, i SERRANO DAURA, Josep, ed. (2001): *Actes de les Jornades d'Estudi sobre els Costums de la Batllia de Miravet*. Consell Comarcal de la Terra Alta, Gandesa.
- ORTEGA PÉREZ, Pascual (1988): *La Orden de San Juan de Jerusalén y Miravet (primera mitad del s. XVII)*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- (1990): *Els hospitalers a la Ribera d'Ebre*. Benissanet, ss. XVI-XVII. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- PONS GURI, Josep M. (1988): *Les col·leccions de costums de Girona*. Fundació Noguera, Barcelona.
- PUIGGARÍ, Josep (1875): "Costumbres de Flix". *Revista Histórica Latina*, II, Barcelona, p. 109-111.
- ROMERO TALLAFIGO, Manuel (1977): "El señorío catalán de los Entenza a la luz de la documentación existente en el Archivo Ducal de Medinaceli (Sevilla). Años 1173-1324". *Historia-Instituciones-Documentos*, núm. 4, Sevilla, p. 515-582.
- SERRANO DAURA, Josep (1988): *La Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre). Història, règim senyorial i aspectes del seu antic dret local, en particular les Costums del 1517*. Diputació de Tarragona, Tarragona (2a ed. de 1997).
- (1996): *Els Costums d'Orta (1296). Estudi introductori i edició*. Ajuntament d'Horta de Sant Joan, Horta de Sant Joan.

- (1997): “La donació de Ramir II d’Aragó a Ramon Berenguer IV de Barcelona de 1137 i la institució del «casamiento en casa»”. *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. XV, Barcelona, p. 7-14.
- (ed.) (1997): *Actes de les Jornades d’Estudi sobre els Costums d’Orta*. Ajuntament d’Horta de Sant Joan, Horta de Sant Joan.
- (1999): *Els Costums de la Batllia de Miravet*. Consell Comarcal de la Terra Alta, Gandesa.
- (2000): *Senyoriu i Municipi a la Catalunya Nova (segles XII-XIX)*. Fundació Noguera, Barcelona, 2 vols.
- SOLDEVILA, Ferran (1963): *Història de Catalunya*, vol. I i III, Alpha, Barcelona.
- Los Usatges de Barcelona*, ed. de Ferran VALLS-TABERNER [i Ramon d’ABADAL] (1984): Barcelona, 2a ed.
- VALLS-TABERNER, Ferran (1928): “Un articulat inèdit de Consuetuds de Barcelona”. *Estudis Universitaris Catalans*, XIII, Barcelona, p. 3-7.
- ZIMMERMANN, Michel (1983): “Orígens i formació d’una societat feudal (785-1137)”, dins *Història de Catalunya* (dirigida per J. NADAL FARRERAS i Philippe WOLFF). Oikos-Tau, Barcelona, p. 241-278.

NOTES

1. Text preparat a partir de la conferència impartida a la Torre de l’Espanyol, el dia 12 de setembre de 1997, convidat pel regidor Josep A. Fortuny, dins els actes de la Setmana Cultural.

Permeteu-me el record pòstum (*in memoriam*) a l’inici d’aquest article a quatre persones que van tenir a veure i molt en la realització i l’edició del meu llibre dedicat, precisament, als Costums del seu poble, la Torre de l’Espanyol, en les seves dues Edicions de 1988 i 1997.